

Сульпиция Севера. – М., 1915. – 138 с.; 11. Скабаланович М.Н. Воздвижение Честного и Животворящего Креста Господня. – К.: Пролог, 2004. – 365 с.; 12. Сократ Схоластик Церковная история / под.ред И.В. Кривушина. – М.: Росспэн, 1996. – 368 с.; 13. Сократ Схоластик. Церковная история / под.ред И.В. Кривушина. – М.: Росспэн, 1996. – 368 с.; 14. Феодорит. Церковная история. – М.: Росспэн, 1993. – 240 с.; 16. Феодосий. О местоположении Святой Земли // Православный палестинский сборник. Вып. 28. – СПб., 1891. – С. 12 – 27.; 17. Чичуров И. Византийские исторические сочинения: «Хронография Феопана», «Бревиарий Никифора»: Тексты, перевод, комментарий / отв. ред. В.Т.Пашуто. – М.: Наука, 1980. – 216 с.; 18. Эремия Созомен Саламинский. Церковная история. – СПб., 1851. – 636 с.; 19. Ясребицкая А.Л. Культурное измерение историографического // Культура и общество в Средние века – раннее Новое время. – М., 1998. – С. 28 – 46.; 20. Bredero A. H. Christendom and Christianity in the Middle Ages: The Relations Between Religion, Church, and Society Grand Rapids. - MI.: Wm. B. Eerdmans. 1994. - 420 p.; 21. Drijvers J. Helena Augusta: The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross. - Leiden: Brill, 1992. - 354 s.; 22. Harbus A. Helena of Britain in Medieval Legend. - Brewer, 2002. - 412 s. 23. Hunt E. D. Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, AD 312-460 Clarendon Press, - 1984. – 269 с.; 24. Kann H.-J. Auf den Spuren von Konstantin und Helena. -Trier, 2007. - 341 s.; 25. Plotz R. Pilgrims and pilgrimages yesterday and today, around the example of Santiago De Compostela // The Santiago de Compostela pilgrim routes: Council of Europe (Architectural heritage reports and studies, 16), the conference held at Bamberg, 29 September - 1 October 1988. Strasbourg, 1989. - 138 p.; 26. Sollbach G. E. In Gottes Namen fahren wir... Die Pilgerfahrt des Falix Faber. - Essen: Phaidon, 1990. - 206 s.

УДК 94 (369.1) “04/07”

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ГУНІВ, УТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ АТТИЛИ І “ГОТСЬКЕ ПИТАННЯ” (II)

У статті автор розглядає комплекс питань, пов'язаних з аналізом свідчень низки пізньоантичних та ранньосередньовічних писемних джерел, де мова йде про християнізацію частини західних гунів, яка мала місце після смерті гунського вождя Аттіли й розпаду його “імперії”. Окремо автором висвітлюється проблема створення гунським керманічем потужної номадичної “імперії” зі значною кількістю воєнних союзників, переважно – германських племен. Увага акцентується на загальній характеристиці тогочасних міжнародних відносин на терені Європи, аналізі зовнішньополітичних векторів західноримської політики та дипломатії, а також ролі й стратегії Візантії на тлі Великого переселення народів.

Ключові слова: *гуни, гунська імперія, Валамир, Ругіла, Аттіла, Західна Римська імперія, Візантія, готи, “готське питання”, християнізація варварів.*

Ярослав ЯНОВСКИЙ

ХРИСТИАНИЗАЦИЯ ЗАПАДНЫХ ГУННОВ, ВОЗНИКНОВЕНИЕ ИМПЕРИИ АТТИЛЫ И “ГОТСКИЙ ВОПРОС” (II)

В статье автор рассматривает комплекс вопросов, связанных с анализом сведений ряда позднеантичных и раннесредневековых письменных источников, в которых речь идет о христианизации части западных гуннов, которая имела место после смерти гуннского вождя Аттілы и развала его “империи”. Отдельно автором освещается проблема создания гуннским правителем мощной номадической “империи” с большим числом военных союзников, преимущественно – германских племен. Внимание акцентируется на общей характеристике тогдашних международных отношений на территории Европы, анализе внешнеполитических векторов западноримской политики и дипломатии, а также роли и стратегии Византии на фоне Великого переселения народов.

Ключевые слова: гунны, гуннская империя, Валамир, Ругила, Аттіла, Западная Римская империя, Византия, готы, “готский вопрос”, христианизация варваров.

Yaroslav YANOVSKY

CHRISTIANIZATION OF THE WESTERN HUNS, FORMATION OF THE EMPIRE OF ATTLA AND “GOTHIC QUESTION” (II)

In this article author examines the complex issues associated with the analysis of the testimony of a number of Late and early medieval written sources, which deals with the Christianization of the Western Huns, which took place after the death of Hun leader Attila and the collapse of his “empire” Separately, the author highlights the problem of creating a powerful nomadic Hun helmsman “empire” with a significant number of military allies - mainly Germanic tribes. Attention is focused on the general characteristics of contemporary international relations in the territory of Europe, analyzing vectors west-rome foreign policy and diplomacy, and the role and strategy of the Byzantine Empire against the backdrop of the Great Migration.

The author stops his investigation to cover a number of key aspects related to “Gothic question” – military and geopolitical confrontation between the Huns and Goths, the consequences of this conflict for the Greco-Roman Empire. Using information contained in the sources, the author reconstructs the historical events of IV-VII centuries, since Huns transition through the “Caspian Gates”, their movement to the Black Sea, the war against the Alans, invading Hun army through the Cimmerian Bosphorus in Tauris, the destruction of the Bosphorus kingdom. Next we consider: Battle of the Huns in the lower Dnieper with the Ostrogoths, led by Vinitariyem; defeat the Ostrogoths and full approval of the Hun Nomads on the Black Sea; transfer rates of the main Hunnic leaders in Azov – Melitopol district; distribution of power from Pannonia to the Lower Dniester and the beginning of

migration towards the European West; beginning of the military campaign against the Visigoths.

In the last part of the article the author has dedicated coverage of the main stages of the history of the Hun leader board Balamyr early V century. Hun creation of military-political alliances, campaign Rudily the walls of Constantinople and the devastation the Huns Balkan-Danubian provinces of both empires – Byzantine and Western Europe, the era Scourge of God – Attila, the Hun as a state in the European territory reached its highest military and political rise, and after the death of Attila began to disintegrate and gradually, piece by piece, until the end of VII century integrates – by civilization adaptation – in early medieval Central European and Near Eastern societies.

Keywords: *Huns Hun Empire, Valamyr, Ruhila, Attila, the Western Roman Empire, Byzantium, the Goths, “Gothic question”, Christianization of barbarians.*

У межах висвітлення проблематики, окресленої у попередній публікації, доречно зупинитись на розгляді подій, пов'язаних з умовами й обставинами виникнення “Гунської імперії” за часів правління Аттіли. Захоплення гунською номадою протягом 401-410 рр. Альфельда (територія сучас. Угорщини) [68, с. 75] надало їй можливості доволі швидко створити стратегічно зручний плацдарм для подальшої інвазії на Європу. У свою чергу сходження Аттіли до вершин королівської влади було для його близького оточення цілком передбачуваним і очікуваним. На кінець 421 р. майбутній Батіг Божий (у 27-річному віці) вже входив у склад уряду свого дяді Роаса (373-434) і виконував відповідальні доручення [59, с. 48-49].

Незважаючи на те, що Роас не обділяв увагою й старшого брата Аттіли – Бледу (390-438), останній був надто ненадійним помічником, до того ж схильним до пияцтва [51, с. 67]. Гунський правитель розумів, що з такою людиною ділити владу небезпечно. Вірогідно, лише несподівана та раптова смерть (листопад 434 р.) завадила Роасу заповісти королівський трон одному Аттілі – розсудливому, амбітному, далекоглядному. Судячи з повідомлень джерел [24, с. 104; 26, с. 80; 30, Col. 516], останні десять років свого володарювання Роас в державних справах спирався виключно на Аттілу. Отже, син Мундзука (350-401) (див. мал. 1) й онук Турди (310-385) на середину 30-х рр. V ст. мав достатній досвід ведення дипломатичних перемовин на міжнародній арені і пройшов серйозну школу керування “королівськими інституціями”. Цей досвід він невдовзі й використав при створенні власної імперії.

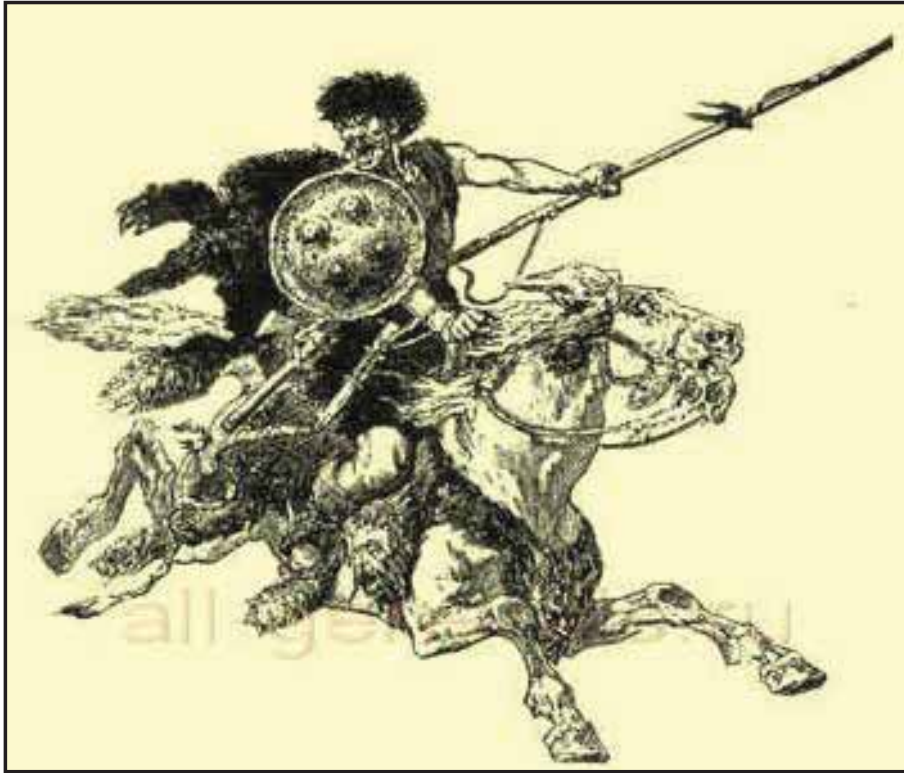
За свідченнями сучасників [22, с. 11; 33, с. 352], Аттіла знав греку та латину. Мовою еллінів він володів краще, і саме така доречна

перевага дозволила йому стати довіреним посередником Роаса в усіх перемовинах з обома імперіями. Крім того, молодий дипломат мав і особисті зв'язки, в першу чергу – серед римського патриціату [33, с. 353]. Отже, будучи обізнаним у тогочасних міжнародних справах, Аттіла від самого початку своєї кар'єри при дворі дяді не довіряв візантійському імператору Феодосію II Молодшому (408-450). Стійка недовіра до правителя Східної Римської імперії залишилась у кмітливого гуна й після того, як він став королем.

Об'єктивну і влучну характеристику ромейського монарха подає М. Був'є-Ажан. Він, зокрема, пише: “Поборник суворой моралі при своєму розпусному дворі, набожний до смішного, забобонний до глупоти, роконосець, якого дружина [Пульхерія] (див. мал. 2) зраджувала нахабно й відкрито, Феодосій цікавився лише полюванням, скачками, перегонами, фехтуванням і каліграфією. Друзі не дарма називали його Феодосієм Каліграфом – це було його єдине почесне звання. У своєму знаменитому “Кодексі Феодосія” він зібрав закони, видані християнськими імператорами. Палацеві перевороти, яким не вдавалося навіть похитнути його слабкої, але реальної влади, відбувались з лякаючою частотою. Його перші міністри, майже виключно євнухи, найчастіше приходили до влади, удавивши попередника і ледь встигали наскладати собі багатство, як, у свою чергу, гинули від руки вбивці. За двадцять п'ять років їх змінилося п'ятнадцять” [35, с. 61].

З приходом до реальної влади (432 р. дядя призначає племінника співправителем) політика Аттіли визначилась швидко: на Заході ставитися лояльно до латинської Імперії, поки “приятель” Аєцій буде там помітною й впливовою фігурою; на Сході – в міру можливості лякати і тримати у “напрузі” простакуватого ромейського василева, розладжувати його примітивні підступи та користуватись бездарністю й слабкістю останнього. Для нового гунського співкорманича орієнтиром слугував приклад Роаса, котрий змусив Феодосія II проявити взірцеву щедрість: візантійський імператор дарував королю-варвару звання римського полководця та призначив йому щорічну платню у 350 фунтів золота [43, с. 70].

Необхідно, проте, було йти далі, мотивуючи ескалацію тим, що Константинополь підкупує різні племена, підтримуючи їхню ворожість до гунів. Аттіла настільки глибоко переконав у цьому свого дядю, що той у 434 р. відкрито, в ультимативній формі, пригрозив Імперії вторгненням і домігся прибуття імператорських послів, які принесли вибачення й відкуп; Роас вважав ці поступки ромеїв справедливими [35,

Мал.1. Вождь гунів Мундзук – батько Аттіли.
Ілюстрація XX ст.

с. 61]. Понад десятиліття перед тим, у 423 р., через місяць після смерті імператора Західної Римської імперії Гонорія (395-423), Аецій попросив у Роаса війська для підтримки Іоанна Узурпатора [71, с. 132]. Аттіла доклав неабияких зусиль, щоб прохання римського воєначальника було виконане. На думку багатьох сучасних дослідників [44, с. 89; 55, с. 64; 61, с. 45], надане військо гунів разом з їхніми союзниками нараховувало від 50 тис до 60 тис воїнів. Крім того, Аттіла виділив Аецію через Роаса окремий додатковий загін кінноти: латинянин мусив “змістити Себастіана і викликати у Галли Плацидії повагу до впливового гунського союзника” [65, с. 126].

Варто також зазначити, що Аттіла активно займався зміцненням зв’язків між Роасом та його братом Ебарсом (371-431), між королівствами дунайських і кавказьких гунів, гунами чорними й білими. Джерела фіксують, що протягом 429-434 рр. він вісім разів відвідував сусідів і в цілому домогся виконання своєї головної мети, розрахованої на перспективу: забезпечення надійного сполучення між Каспієм та Дунаєм; організації й облаштування пунктів заміни коней на всій протяжності шляху пересування подорожуючих; об’єднання земель осілих або напівосілих гунів і спрощення обміну сільськогосподарською продукцією та ремісничими виробами, – тобто полегшення ввозу на

Захід товарів, що виробляв Схід [24, с. 163; 33, с. 420].

Ініціативи й зусилля Аттіли знайшли підтримку у Ебарса та інших гунських вождів і їхніх союзників, які розселились на теренах Східної Європи, Кавказу, Закавказзя, Прикаспія й Приазов'я. З 431 р. товари йшли від сучасного Баку до Відня. Як акцентує той же М. Був'є-Ажан, “рис і копченості з азійських комор перекочовували до рейнських погребів, кавказькі ковалі й чеканники суперничали з ремісниками з околиць Лінца, “їдоки вареного м'яса” з донських степів обмінювали хутра, шкіри та зерно на матерії, предмети побуту і золото “їдоків сирого м'яса” з берегів Рейна. Ланцюг добре пильнованих торгових містечок простягнувся від Астрахані до Будапешта. Це, найвірогідніше, так, проте, якщо не брати до уваги кісток, кераміки, зброї та кольчуг, що припадають на кінець правління Аттіли, на сьогоднішній день не знайдено нічого, що могло би послугувати реальним тому доказом” [35, с. 62].

Складається враження, що через помилку в датах (на це звернув увагу ще О. Менчен-Хелфен в середині 40-х рр. минулого століття [63, с. 225-228]) багато істориків применшували масштаби діяльності Аттіли на Кавказі до смерті Роаса. Дійсно, в деяких латинських джерелах згадується важлива зустріч Аттіли та Ебарса після 435 р., коли Батіг Божий приборкав акацирів [77, с. 91]; при цьому, однак, ранньосередньовічні вірменські хроністи фіксують, що Ебарс вмер раніше свого брата Роаса, – біля 431 р. [77, с. 92]. Як би там не було, у попередні роки Аттіла провів чимало часу в бесідах з Ебарсом [77, с. 95] і значно зміцнив свій політичний авторитет.

Ебарса після смерті не наслідував жоден суверенний вождь. Єдиним королем гунів у цій ситуації став Роас. Амбітний Аттіла (див. мал. 3), який тривалий час боровся за єдність держави гунів і за підтримування порядку на Кавказі саме під гунським протекторатом, вірогідно 432 р. вирушив до володінь Ебарса, у столицю королівства – сучасну Махачкалу в Дагестані, розташовану на західному узбережжі Каспійського моря. Йому було необхідно провести тут певний час, щоб продемонструвати місцевому населенню, що він, племінник єдиного правлячого короля, прибув сюди, на Кавказ, як владний керманич, представляючи неділиме королівство європейських гунів. Аттіла підтвердив повноваження цивільних та воєнних чиновників Ебарса, встановив податки, здійснив огляд укріплених таборів і фортець, визначив взаємозв'язки та ієрархічну супідрядність у війську на випадок загальної оборони, призначив намісників як повноважних репрезентантів знаті всієї

Мал.2. Пульхерія, дружина візантійського імператора Феодосія II. Малюнок Ф. Сонцева, 1869 р.

гунської держави, котрі завжди будуть з почестями прийняті при дворі. Крім того, за два неповні роки він організував загальне безперервне сполучення між кавказькими й дунайськими гунами, паралельно активізуючи сполучення між ними і проміжними пунктами. Аттіла також запровадив інститут “делегатів” при дворі дяді від білих та чорних гунів: “делегати” на практиці повинні були координувати управління між “центром” і “регіонами” [35, с. 62-63].

Своїми нововведеннями Аттіла волів продемонструвати гунам Кавказу, що вони – повноправні піддані всієї великої “Гунської імперії”, що західні гуни не мають над ними влади, але всі племінні об’єднання і союзи “гунського світу” мають визнавати владу одного верховного монарха, й їхня роль полягає в охороні східних кордонів європейських володінь гунів [40, с. 155]. Проте на досягнутому талановитий племінник Роаса зупинятись не збирався. Його наступний крок виявився не менш вдалим: відібравши найкращих коней та вершників, Аттіла на чолі розкішного ескорту і з багатими дарами вирушив спочатку до роксоланів, а далі відвідав інші сарматські племена, зокрема язигів [58, с. 118].

Наступна дипломатична місія Аттіли – дружній візит до меотидських вождів і аланів, які займали землі між Доном та Волгою; найбільш тривалі перемовини

високородний гун провів з правителем акацирів – прикаспійських кочових племен [62, с. 99]. Хан Куридак оцінив подаровані йому золоті тарелі й пообіцяв ніколи не вторгтися в землі гунів [62, с. 99]. Отже, Аттіла й Куридак уклали перший справжній договір про дружбу. Після підступних акацирів вельможний гун послідовно відвідав володіння

масагетів (території на схід від Каспія), племена хуан-лун та хіонг-ну. Останні, постійно ворогуючи із сусідами – ханцями (китайцями), насторожено зустріли пишну гунську делегацію; одночасно вони були здивовані, що розуміють мову прибульців [62, с. 103-104]. Аттіла запевнив вождів: хіонг-ну й гуни мають спільне коріння, вони є “братніми народами”, гуни прибули з дружніми намірами. На знак дружби майбутній Батіг Божий подарував вождям декілька мечів [62, с. 104].

Наступний крок для всієї далекосхідної місії Аттіли був вирішальним – подолати Велику стіну (зведену китайцями саме проти хіонг-ну) й здійснити дипломатичний контакт з владою Піднебесної. Ігноруючи попередження вождів хіонг-ну про можливу принизливу відмову, гун відрядив чотирьох уповноважених в супроводі перекладача провести перемовини з китайцями, засвідчити повагу імператорській владі й, головне, повідомити, що до неї прибув член “імператорської родини” гунів – тих гунів, які володіють на Заході найбільшою імперією світу, навіть більшою, ніж обидві римські, й мета візиту – зміцнити узи дружби з володарями Піднебесної [53, с. 286].

Можливо, неочікувано, але посольство гунів було прийняте прихильно. З висоти Великої стіни представники імператора північної династії Вей, доброзичливого Тай-у-ді (423-452), огляділи “блискучих вершників” і дозволили їм перетнути стінний прохід [65, с. 177]. Через п’ять днів (протягом цього часу китайці готували достойну зустріч гунському “князю”) відбулась урочиста аудієнція в палаці ханських намісників у Туен-Хуанге [65, с. 177]. Аттіла провів у Північному Китаї майже два місяці. Намісникам він подарував декількох кращих коней, золотий (скіфський) посуд і римські монети з платні “римського полководця” Роаса [65, с. 178]. Китайці у відповідь презентували гунам ювелірні прикраси, кинджали з коштовними різьбленими рукоятками, слонову кістку й шовкову одягу [65, с. 178].

Гостинні хазяї запропонували Аттілі продовжити подорож вглиб ханської імперії, але гун відмовився й пояснив, що мусить повертатись через необхідність бути присутнім при дворі Роаса. Перед від’їздом Аттіла, як повідомляють китайські джерела, уклав другий (за час тривалої дипломатичної місії) договір про дружбу з місцевим намісником як представником всієї Піднебесної [65, с. 179]. Далі, стрімким маршем, благородний гун повернувся на береги Дунаю в червні 434 р. [65, с. 179]. Своєї мети він, зрештою, досягнув: зміцнив єдність гунської держави; її славу поширив на всю Азію; уклав два політичні союзи;

численні народи азіатського континенту, а головне — китайці, змогли переконатись, що варто рахуватись не лише з римлянами. Імперія гунів, хоча й хитка з точки зору державних інституцій, стала реальністю [35, с. 64].

На початок правління Аттіли “Гунська імперія” вже мала більш-менш чіткі (щоправда, не сталі) й захищені кордони, своїх підданих, які, однак, не були спроможні відрізнити ефталтів від хіонітів, мала своїх землеробів, пастухів, кочовиків, воїнів, городян, ремісників, торговців, майстрів, своїх данників, заколотників, федератів, істинних та удаваних союзників, свою офіційну релігію й численні місцеві культури [35, с. 64]. Тим не менш, історія “Гунської імперії” за врядування Батога Божого у дослідників вже понад сто років викликає більше запитань, ніж відповідей. В першу чергу це стосується етногенезу західних гунів, їхнього етнічного складу, державного устрою й загальної чисельності “народу вершників”. Весь строкатий гунський соціум, заснований на принципі расової єдності, принаймні чорних та білих гунів, на початку V ст. досяг, за оціночними даними М. Бріона [47, с. 52] і Дж. Харматти [53, с. 284], від 250 тис до 5 млн чоловік.

Прихильники завищених показників [53, с. 283; 65, с. 40] говорять про щільну концентрацію гунів між Азовом та Каспієм, обширну гунську колонію між Дравою й Дунаєм і значне їхнє розселення на рівнинах Тиси й по всій Угорщині, а також на більшій частині Балкан і Південної Європи. Прибічники мінімалізованих демографічних даних [51, с. 14; 64, с. 251] враховують кочівників, які протягом IV ст. осіли на Північному Кавказі, окремі групи, котрі обрали для проживання долини Тиси і середнього Дунаю, деяку кількість поселенців в Угорщині й військовий табір на берегах Дунаю на схід від сучасного Відня.

Історики-“максималісти” беруть до уваги протяжність кордонів “Гунської імперії”, які необхідно було охороняти, величезні площі захоплених земель, інтенсивність та обсяг обміну й споживання продуктів харчування і, головним чином, значну кількість когорт та загонів найманців, що брали участь в гунських воєнних кампаніях. Гунологи-“мінімалісти”, зі свого боку, вказують на слабкість сусідів, які найчастіше дошкуляли східним володінням гунів, відсутність справжніх (повноцінних і життєздатних в економічному плані) сільськогосподарських поселень та збереження кочового скотарства, дуже обмежену кількість місць довготривалого або постійного перебування номади, переважання сировини у виробництві та організованому обміні, постійну участь у походах гунів значного числа інших варварів

– союзників чи найманців.

Одним з базових розрахунків виступають розміри та склад гунської армії, відрядженої Роасом на допомогу Аецію для підтримки Іоанна Узурпатора. Зрозуміло, що наведені вище цифри у 50-60 тис воїнів серед фахівців залишаються спірними (якщо не суперечливими) і нині, навіть якщо враховувати значні зусилля Аттіли для збору “допоміжної армії” римлянам, маловірогідно, щоб обережний гун суттєво ослабив решту свого війська [35, с. 65]. За цих умов прибічники значного населення оцінюють чисельність гунів у 250 тис воїнів на Заході, 200 тис в різних захоплених землях, 200 тис на Сході; контингент у 650 тис вояків передбачає 1600000 чоловік, які супроводжують війська, що в цілому дає 2250000 особового складу т.зв. рухомих воєнних частин та зalog і приблизно таку ж саму кількість, якщо не більше, землеробів, пастухів, рибалок, ковалів та ремісників у підконтрольних селах й містах [35, с. 65]. Проте можуть заперечити номадологи-“мінімалісти”: з 50 тис корпусу Аеція гунів було не більше 15 тис. Решта воїнів походили з інших варварських племен і прибули разом з гунами [35, с. 65].

Таким чином, орієнтуючись на ці 15 тис, можна припустити наявність 25 тис на Заході, максимум 5 тис гарнізонних військ по різних укріплених пунктах, майже 12 тис воїнів на східних кордонах Імперії, – що в цілому дає 42 тис воїнів і 100 тис тих, хто “йде слідом за військами”, та ополченням. У результаті одержуємо 142 тис плюс біля 38 тис у Паннонії й навколишніх землях, 25 тис розкиданих по степах кочовиків, не більше 12 тис гунів, які осіли на Заході, й 33 тис, які розселились на східних теренах Європи [35, с. 66].

М. Був’є-Ажан підкреслює, що надзвичайно важко вирішити цю нескінченну суперечку науковців [35, с. 66]. Свою думку з даного приводу він висловлює наступним чином: “Припущення про 250000

Мал.3. Аттіла (Атлі). Ілюстрація до “Старшої Едди”, 1893 р.

Мал.4. Гунська номада у поході. Малюнок
XIX ст.

населення є нереалістичним: в умовах того часу сформувати, крім інших військ, легіон у 60000 чоловік було би неможливо. Крім того, якщо експедиційний корпус, наданий Аецію, включав до свого складу гунів, то останні, поза будь-яким сумнівом, складали вельми незначну меншість. З іншого боку, навіть якщо кочовики важко піддаються обрахуванню, їхня чисельність у будь-якому випадку не могла обмежуватись декількома тисячами, а постійний інтерес до східних ринків достатньо переконливо доводить, що там існувала давно сформована висока концентрація населення” [35, с. 66].

Нижче французький історик об’єктивно резюмує: “Відкинувши в бік примітивістський підхід ділення на два, можна припустити, що власне гунів, чорних та білих, було біля півтора мільйона людей: від 200000 до 250000 на морському узбережжі й на Кавказі, з врахуванням невпинного і дедалі інтенсивнішого заселення Каспійського узбережжя; від 450000 до 500000 між Дніпром та Волгою і у Заволжжі; від 80000 до 120000 між Дніпром та Віслою, Віслою й придунайськими землями, а також у декількох анклавах, чітке місцезонаштування яких важко встановити; від 100000 до 120000 на заході від Дунаю і навіть Рейну (там осіли гуни Октара; найманці-гуни запрошувались часто, й приховане проникнення продовжувалось практично до відкритого вторгнення); але на всіх цих просторах існували області підвищеної концентрації населення,

яке необхідно підраховувати окремо: від 160000 до 200000 тільки у Східній Паннонії й на території сучасної Угорщини та щонайменше 300000 у величезному дунайському скупченні, котре сучасні автори воліють називати “великим табором” або “ланцюгом таборів” (однак, природно, при цьому не враховується раннє гунське населення Паннонії та Угорщини, більш осіле і різнорідне)” [35, с. 66].

Проблемним і неоднозначним з точки зору позиції трактування залишається питання: чи варто говорити про “гунський народ” або ж про народи; чи, може, лише про племена й споріднені субетноси? Аналіз історичних реалій першого етапу епохи Великого переселення народів дозволяє стверджувати, що різниця значною мірою полягає тільки у виборі назви як дослідницької дефініції. Якщо припустити – вчені найчастіше так і роблять – спільність походження ефталтів та хіонітів, то історія сама розмежувала їх на два принципово різних “суспільства”: осіле скотарське каспійців і протиставлене йому грабіжницьке кочовиків-дунайців, які жили війною [77, с. 73].

На Сході у V ст. мало поширення хоча й нерозвинене, проте достатньо жваве в межах товарообміну сільське господарство, яке органічно увібрало в себе знання китайців та хіонг-ну: тут рис, там тутові дерева, шовковичні черв’яки, фруктові сади, огорожені пасовища, кінні ферми, свинарники й псарні, посіви на грядках, продумана іригація, плуги всіх типів, від примітивної сохи до залізного лемеха, стада худоби, морські та річкові рибальські промисли. На Заході – дикість, відсутність культури, примітивність суспільних відносин, унормований систематичний грабунок. Навіть осідаючи будь-де, західні гуні примушували обробляти землю місцеве населення, хоча існували й винятки – гуні з угорських та іллірійських рівнин. Білі гуні видобували сіль і мінерали; чорні гуні не витрачали на подібну марноту час й відбирали або купували видобуте у білих, але при цьому забезпечували захист шахт та іноді упроваджували власні технологічні обробки металів, котрі задовольняли їхні потреби в озброєнні й прикрасах [35, с. 67].

Переходячи до розгляду і характеристики етносоціального аспекту “Гунської імперії”, зі значною часткою впевненості можна стверджувати, що гунський народ або народи були поділені на племена, розуміючи під цим родинні (кревні) співтовариства, які у свою чергу поділялись на добре розрізнявані групи та мали примітивну організацію, позбавлену побутової однаковості [35, с. 67]. До основних груп (за регіоном кочування) відносяться урало-каспійська, степова, русько-українсько-польська і західно-дунайська [67, с. 63]. Однак таке “районування”

є доволі умовним, оскільки племена і родоплемінні співтовариства, котрі в теорії утворюють означені групи, суттєво відрізнялись одне від одного.

На східних кордонах Імперії мовні відмінності та інший спосіб життя дозволили гунським племенам уникнути етнічної абсорбації або підкорення ханцями, проте китайська культура тим не менш поширила на них свій вплив, головним чином у затвердженні конфуціанства і його течій (відгалужень) зі стрижневим культом пращурів та значно виразнішою повагою до політичної ієрархії, ніж до особистості [47, с. 166]. І все ж ідея Бога-творця так і не прижилась в “гунському світі”. Китайський вплив слабнув у міру просування на Захід. Відповідно зникав і культ пращурів; залишались традиційні вірування кочовиків. Найпоширенішою була практика тотемізму й дотримання моногамії [47, с. 166].

Протягом всього ланцюга “обмежених зон проживання” гунів від Далекого Сходу до європейського Заходу культура цього етносу в III-VI ст. н.е. зазнала впливу тибетської, туркменської, перської, астраханської (волзько-татарської), тюркської й давньослав’янської цивілізацій [47, с. 170]. Разом з тим, швидкість пересувань (міграційна гіперпасіонарність), несхожість мов, інтелектуальна дикість і духовна байдужість гунів до складних релігійних культів і вчень завадили їм сприйняти зовнішні цивілізаційні впливи. У гунів до початку V ст. був відсутній навіть фетишизм у найпримітивніших племінних формах [47, с. 170-171]. Гуни не визнавали будь-якого “гунського” бога й скептично, проте з пересторогою, ставились до існування богів у інших народів. Вони припускали, що серед “чужих народів” можуть зустрічатись істоти, наділені надприродними здібностями, які несуть добро чи зло, але не вважали їх ні богами, ні демонами. Гуни шанували пращурів, однак не вірили у продовження життя після смерті, допускаючи лише вічний сон у небутті [47, с. 171].

Соціальна ієрархія гунів теж була спрощеною до примітивізму. Незважаючи на те, що на далекосхідних, прикаспійських та приазовських землях рабство існувало, гунські співтовариства не можуть вважатись класичними рабовласницькими. Гуни взагалі у рідкісних випадках брали людей у полон, віддаючи перевагу грабунку та вбивствам. Навіть данина у них мала переважно тимчасовий (короткостроковий) характер [35, с. 68]. Самі гуни були виключно вільними людьми і пишались цим. Існувала тільки усталена воєнна ієрархія, породжена необхідністю постійно нападати й захищатись [35, с. 68]. Ця тотальна мілітарна

ознака гунського соціуму зберігалась у 20-х – 30-х рр. V ст. в усіх дунайських і придунайських районах, за порівняно чисельної цивільної адміністрації.

“Суверенні вожді” гунської держави були головнокомандувачами, “міністри” паралельно виконували функції воєначальників, вожді племінних союзів очолювали війська, а їхні командири поєднували на місцях воєнні обов’язки з цивільними [35, с. 68]. Кожний гун в Імперії був за визначенням воїном, незалежно від того, чи займався він ремеслом, гірським промислом або сільським господарством. Осілий гун завжди тримав зброю напоготові, а кочовик взагалі з нею не розлучався. За першим сигналом тривоги, як повідомляє Марцеллін Коміт, гуни кидали все, а жінок, дітей і літніх людей везли за собою в кибитках [26, с. 74] (див. мал. 4); у подальшому, по можливості вони намагались залишати їх під захистом укріплень і таборів [26, с. 74].

Варто також відзначити, що у гунів за часів Аттіли існували різні типи суспільства та сім’ї. Значна частина етнологів минулого століття [59, 62, 72] вважає, що пастухи-кочовики додержувались моногамії й колективного проживання дітей у загальному наметі після досягнення ними трирічного віку. Однак в уральському, каспійському, кавказькому і дніпровському регіонах була поширена полігамія з ієрархією дружин, іноді з вирізненням дружин та наложниць; до того ж полігамія могла співіснувати з моногамією [44, с. 30-31]. “Спільність жінок” у кочовиків припускається багатьма дослідниками і в наш час. Згідно з цією теорією, чоловік не мав виключного права на одну або декілька жінок. Родинні зв’язки мало кого турбували в ранньосередньовічних номадах. Новонароджені жили у возах матерів; у три роки їх пересажували в окремих візках для дітей.

Пізніше, у дванадцять років, коли хлопчики ставали юнаками, дівчат їхнього віку переселяли у “візок для наречених” [44, с. 35]. Вожді не підпадали під загальне правило і жили з власними дружинами та наложницями, які виховували їхніх дітей. Захоплення жінок було законом війни. Красуні ставали часткою здобичі, і вожді мали право вибирати першими. Такі традиції давалися взнаки: нащадки гунських вождів зазвичай відрізнялися вродою і статністю [44, с. 35]. В сучасній історіографії гіпотеза про “спільність жінок”, тим не менш, у багатьох випадках ставиться під сумнів, і її прихильники визнають, що цей звичай в номадичних спільнотах існував лише короткий період і в найбільш примітивних ордах дунайських кочовиків [45, с. 26].

Як вже згадувалось, в “Гунській імперії” моногамія не була

абсолютною й співіснувала з полігамією. Провідні варварологи [43, с. 190; 51, с. 210] припускають, що моногамії дотримувалась більшість племен, які займались перегонним скотарством, а також осілі поселенці, міські ремісники й торговці, жителі землеробських поселень. Прибічники гунської моногамії [56, с. 325; 65, с. 247] обґрунтовують це припущення нечисельністю населення та прониканням релігій із суворими вимогами до моралі, зокрема християнства та мітраїзму. Висловлювалась, крім того, ще одна достатньо цікава версія. Єдиного типу сім'ї у гунів не існувало, і воєнні загони складалися як з прихильників моногамії, порушення котрої суворо каралося загалом племені, так і з “багатоженців”, що не знали гендерних обмежень. Гун міг вільно вибирати між двома формами, але, схилившись до моногамії, вже не мав права нехтувати її законами [35, с. 69]. Такі юридичні тонкощі, проте, виглядають штучними і позбавляють цю гіпотезу наукової переконливості.

Висувалась і не до кінця обґрунтована гіпотеза існування “каст” у складі гунського племені: вождь користувався привілеєм необмеженої полігамії, середня ланка керманічів мала право на обмежену кількість дружин, а рядові воїни повинні були додержуватись виключно моногамії. На користь даної гіпотези можна навести логічне міркування: згідно з джерелами IV–VI ст. [5, с. 204; 8, с. 77; 10, с. 489-490] вожді західних гунів дійсно дотримувались полігамії й кількість дружин та наложниць зростала з їхнім рангом, а крім того, обмеження числа жінок, які “мандрують за військом”, було бажаним для збереження маневреності [35, с. 70]. Зрозуміло, що полігамія також мала свої закони, не обов'язково єдині для всіх племен. Вожді не знали обмежень, і численні шлюби Аттіли слугують яскравим прикладом такої практики. Стосовно решти – не виняток, що, починаючи з певної кількості дружин, для нового шлюбу вимагався дозвіл вождя, й розподіл бранок теж відбувався під його контролем [35, с. 70].

Сучасники Аттіли – Пріск Панійський та Кассіодор – писали про жорстокі зґвалтування з наступними звірячими вбивствами жінок під час набігів і захоплень міст (див. мал. 5); але саме вони також стверджували, що з полонянками, одержаними при поділі здобичі, гуни поводитись милосердно, в деяких випадках навіть краще, ніж на їхній батьківщині. У гунів, вірогідно, існувало доволі поважне ставлення до жінок, однак при цьому кочовики рідко пускали стареньких за рятівний частокіл табору, і їхні повільні візки, що замикали обоз, були зазвичай приречені на знищення ворогом [35, с. 70].

Щоправда, гунни не надто цінували життя. Всупереч думці істориків XIX ст., Аттіла завжди беріг життя не лише своїх воїнів, а й інших підданих. Він віддавав перевагу демонстрації сили й не поспішав користуватися нею; Батіг Божий любляв більше лякати, ніж вбивати. Проте не варто забувати: гунський вояк любив славу, ризик та бій, і часто шалений порив атакуючих ламав тактичний задум воєначальника [60, с. 139]. Невіра у загробне життя слугувала джерелом відваги гунів. Разом з тим, у кожному загоні налічувались бійці, які були обізнані у т.зв. народній медицині — зналися на цілющих травах і відварах; вони лікували своїх товаришів, а у випадку важкого поранення чи хвороби гунни вдавалися до самогубства без зайвих вагань [60, с. 139]. З такими відчайдухами Аттіла мав реальний шанс вдало виступити проти греко-римської гегемонії на європейському континенті. І він, як відомо, таки скористався своїм шансом.

Сімейні відносини новий правитель гунів розпочав порівняно рано, коли 413 р. одружився з донькою вождя племені, яке не входило у сферу впливу Роаса та його родини. За переданням її звали Енга (308-417) [49, с. 246-248]. Вона, вірогідно, мала статус “наслідної принцеси” й народила сина Еллака (413-454), якого Аттіла завжди любив найбільше з усіх синів і 451 р. зробив “номінальним імператором”; але вона померла молодою. У 421 р. гунський керманіч узяв шлюб із гунською родовитою дівчиною (можливо, своєю двоюрідною сестрою [51, с. 45]), донькою “суверенного вождя” великого племінного союзу. Звали її Керка (406-448) [51, с. 47]. У 434 р., ставши повноправним королем, Аттіла зробив її королевою (дружина його брата Бледи так само одержала цей титул), а 435 р., після проголошення себе імператором, володар гунів оголосив Керку “королевою-імператрицею” [60, с. 140-141]. З усіх дружин лише

Мал.5. Аттіла готує свої війська до наступу. Гравюра кінця XVIII ст.

вона брала участь у політичній діяльності Аттіли. Джерела згадують: саме вона неодноразово приймала послів навіть за відсутності чоловіка, і вела з ними перемовини [10, с. 473]. Такі дипломатичні прийоми друга дружина Батога Божого проводила зазвичай разом із дружиною Онегеза [10, с. 473].

Керка народила двох синів і чотири доньки. Сини отримали титул “правителів”, що забезпечувало їм статус королівських нащадків, “принців”, допущених до державних справ. Аттіла нагородив титулом королеви й сестру короля гепідів Ардариха: їхній син Гейсм (445-512) був визнаний “правителем”, а отже, “наслідним принцом” і гунів, і гепідів [60, с. 142]. Аттіла надалі оголосив королевою й доньку “короля скіфів” – скоріш за все сармата з Північного Причорномор’я чи вихідця із сусідніх з Китаєм областей. Короля звали Ескам, а донька носила ім’я Еска (похідна від імені батька). Вона займала при дворі друге місце після Керки, і тому носила титул “другої королеви” [60, с. 145]. Еска (432-449) подарувала імператору сина й померла під час пологів.

Крім Керки та Ески Аттіла більше нікого зі своїх наступних дружин не зробив королевою. Проте ще одна “благородна” дружина зі знатного гунського роду, не маючи королівського титулу, теж народила Аттілі сина – Емнедзара (446-528), який був так само проголошений “наслідним принцом” [35, с. 72]. Більше тридцяти доньок сусідніх варварів-“князьків” та підлеглих гунських вождів стали дружинами Батога Божого й іменувались “княгинями”. Всі вони жили в імператорському палаці, а їхні діти росли разом [35, с. 72]. Шлюби Аттіли освячувались виключно весільним бенкетом. Якщо молода походила зі знатного та впливового роду, – на урочистості запрошувались поважні “зарубіжні” гості, й подія набувала міжнародного характеру. В інших випадках весілля відбувалось у “тісному сімейному колі” [35, с. 72].

В джерелах згадується ще одна категорія палацевих жінок – “випадкові” дружини Аттіли, – предмет його раптової пристрасті. Ці дружини могли претендувати лише на сумісну трапезу й проживали в окремій палацевій прибудові, задовольняючи миттєві примхи гунського імператора. Утримувались вони за рахунок скарбниці, а їхні діти мали шанс зайняти високе положення при дворі, якщо не були нездарами [45, с. 36]. За відсутності дітей, таких дружин найчастіше відпускали на волю або ж дарували одному з імператорських фаворитів; в джерелах, разом з тим, згадуються випадки, коли “випадкових” дружин Аттіли відправляли обслужити високого гостя [45, с. 36].

Однак найменш захищеною категорією гунських палацевих жінок

залишались прості наложниці. Якщо така особа народжувала дитину від імператора, то залишалась у його оточенні в ролі служниці або “фрейліни” дружини. Її діти росли в палаці, але не мали офіційного права претендувати на милості, що отримували сини імператорських дружин. Бездітна наложниця могла залишити палац, якщо починала не подобатись повелителю, могла залишитись на “державному утриманні” чи вийти заміж за придворного, в очах якого її облагороджувала ласкавість імператора гунів [45, с. 37].

(Далі буде)

Джерела та література: 1. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана / Пер. М.В. Левченко. – М.: Арктос – Вика-Пресс, 1996. – 256 с.; 2. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни; науч. ред. Л.Ю. Лукомский. – СПб.: Алетейя, 1994. – 569 с.; 3. Аполлинарий Сидоний. Письма // Позднеантичные публицисты и политические деятели. – М.: Крон-Пресс, 2003. – С. 37-54; 4. Евагрий Схоластик. Церковная история / Пер., коммент. и прилож. И.В. Кривулина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2005. – 408 с.; 5. Захария Ритор. Хроника Захария Ритора // Пигулевская Н.В., Ближний Восток. Византия. Славяне. – Л.: Наука, 1976. – С. 197-236; 6. Иордан. О происхождении и деяниях гетов (“Getica”) / Пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. – СПб.: Алетейя, 1997. – 506 с.; 7. Никифор, патриарх. Бревиарий // Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора. – М.: Наука, 1980. – С. 216-230; 8. Олимпиодор Фиванский. История / Пер., вступ. ст., коммент. и указ. Е.Ч. Скржинской; под ред. П.В. Шувалова. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 64-82; 9. Павел Орозий. История против язычников. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 534 с.; 10. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского / Пер. Г.С. Дестуниса // Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского. – Рязань: Александрия, 2005. – С. 453-533; 11. Прокопий Кесарийский. Война с вандалами / Пер., ст., коммент. А.А. Чекаловой // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. – М.: Наука, 1993. – С. 175-315; 12. Прокопий Кесарийский. Война с готами / Пер. С.П. Кондратьева: В 2-х ч. – М.: Арктос – Вика-Пресс, 1996. – Ч. 1. – 334 с.; 13. Прокопий Кесарийский. Война с готами / Пер. С.П. Кондратьева // Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках: В 2-х ч. – М.: Арктос – Вика-Пресс, 1996. – Ч. 2. – С. 5-137; 14. Прокопий Кесарийский. Война с персами / Пер., ст., коммент. А.А. Чекаловой // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. – М.: Наука, 1993. – С. 7-175; 15. Псевдо-Дионисий Ареопagit. Корпус “Areopagiticum”. – М.: Греко-Латинский Кабинет, 2004. – 234 с.; 16. Св. Феофан Исповедник. Хронография // Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора. – М.: Наука, 1980. – С. 211-215; 17. Созомен Эрмий. Церковная история. – М.: Православный Паломник, 1996. – 341 с.; 18. Сократ Схоластик. Церковная история. – М.: Православный Паломник, 1998. – 248 с.; 19. Феодорит Кирский. Церковная история. – М.: Свет с Востока, 2003. – 385 с.; 20. Apollinaris Sidonius C.S. Carmina V. Panegyric Maioriano

- // Apollinaris Sidonius C.S. Epistolae. Carmina / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. VIII. – P. 210-224; 21. Apollinaris Sidonius C.S. Carmina VII. Panegyric Anthem // Apollinaris Sidonius C.S. Epistolae. Carmina / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. VIII. – P. 241-255; 22. Hydatius Lemicus. Continuatio chronicorum Hieronimianorum ad ann. 468 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 1-36; 23. Ioannes Antiocheus. Fragmenta // Fragmenta Historicorum Graecorum. – Roma, 1902. – Vol. IV. – P. 535-622; 24. Ioannes Malalae. Chronographia / Rec. L. Dindorf. – Bonnae, 1831. – XXVI, 691, III p.; 25. Marcellini V.C. Comitis. Chronica, ann. 377, V, III. // Marcellini V.C. Comitis. Chronicon / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 21-26; 26. Marcellini V.C. Comitis. Chronica, ann. 427, X. I. // Marcellini V.C. Comitis. Chronicon / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 39-104; 27. Marcellini V.C. Comitis. Chronica, ann. 441, III. II. // Marcellini V.C. Comitis. Chronicon / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 191-222; 28. Marcellini V.C. Comitis. Chronica, ann. 447, II, VI. // Marcellini V.C. Comitis. Chronicon / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 248-276; 29. Marcellini V.C. Comitis. Chronica, ann. 447, II, VI. // Marcellini V.C. Comitis. Chronicon / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 248-276; 30. Philostorgios. Ecclesiastica historia // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. Series Graeca. Corpus histories. – Lipsiae, 1861. – Vol. LXV. – Col. 459-638; 31. Prisci Fragmenta // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. AA. – Berolini, 1870. – Vol. I. – P. 55-108; 32. Priscus // Blockley R.C. The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Vol. II: Text, Translation and Historiographical Notes. – Liverpool: Univ. Press, 1983. – P. 70-98; 33. Prosperi Tironis. Epitoma Chronicon edita primum ann. 433, continuata ad ann. 455 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora I. – P. 341-490; 34. Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний X века. – СПб.: Евразия, 2003. – 415 с. ; 35. Бувье-Ажан М. Атилл: Бичь Божий. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 230 с.; Хаттон Э. Атилл. Предводитель гуннов. – М., 2005. – 238 с. ; 36. Бьюри Д.Б. Варвары и Рим. Крушение империи. – М.: Центрполиграф, 2013. – 221 с.; 37. Колосовская Ю.К. Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром // ВДИ, 1996. – № 2. – С. 145-170; 38. Колосовская Ю.К. Рим и мир племён на Дунае I-IV вв. н.э. – М.: Наука, 2000. – 288 с.; 39. Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу: Германский натиск. – СПб.: Евразия, 2006. – 399 с. ; 40. Пенроз Дж. Рим и его враги. – М.: ЭКСМО, 2008. – 296 с.; 41. Скардилльи П. Готы. Язык и культура. – СПб.: Филол-ий фак-тет СПбГУ: Нестор-История, 2012. – 388 с.; 42. Томпсон Э.А. Гунны. Грозные воины степей. – М.: Центрполиграф, 2008. – 256 с.; 43. Babcock M. The night Attila died: solving the murder of Attila the Hun. – Berkley: Berkley Books, 2005. – 324 p.; 44. Babcock M. The stories of Attila the Hun's death: narrative, myth, and meaning. – Dublin: Edwin Mellen Press, 2001. – 129 p. ; 45. Bäuml F. Attila: the man and his image. –

Budapesht: Corvina, 1993. – 131 p. ; 46. Braund D. Rome and the Friendly Kings: The Character of the Client Kingship. – L.: F.O.S., 1984. – XV, 391 p.; 47. Brion M. The Story of the Huns. – L.: R.M. McBride, 1931. – 286 p. ; 48. Clover F.M. Geiseric and Attila // *Historia*, 1973. – T. 22. – №1. – P. 104- 117; 49. Enoki K. The Legend of the Origins of Huns // *Byzantion*, 1945. – Vol. XVII. – P. 244-252; 50. Enoki K. The Origin of the White Huns or Hephtalites // *East and West*, 1955. – № 3. – P. 231-238; 51. Gordon C.D. The age of Attila. – N.Y.: DIN, 1960. – 304 p.; 52. Gordon C.D. The age of Attila: fifth-century Byzantium and the Barbarians. – Michigan: University of Michigan Press, 1966. – 228 p.; 53. Harmatta J. The Dissolution of the Hun Empire. 1. Hun Society in the Age of Attila // *Acta Archaeologica Hungaria*, 1952. – Vol. 2. – Fol. 4. – P. 277-305; 54. Harmatta J. The Golden Bow of the Huns // *Acta Archaeologica Hungaria*, 1951. – Vol. 1. – Fol. 1-2. – P. 107-151; 55. Harvey C. Attila, the Hun. – N.Y.: Infobase Publishing, 2003. – 100 p.; 56. Herbert W. Attila: King of the Huns. – L.: H.G. Bohn, 1838. – 553 p.; 57. Hinds K. Huns. – L.: Marshall Cavendish, 2009. – 80 p.; 58. Holland C. The death of Attila. – Knopf, 1973. – 273 p.; 59. Howarth P. Attila, King of the Huns: Man and Myth. – L.: Barnes and Noble Books, 1994. – 205 p.; 60. Hutton E. Attila and the Huns. – L.: Constable, Limited, 1915 – 228 p.; 61. Ingram S. Attila the Hun. – Blackbirch: Blackbirch Press, 2002. – 112 p.; 62. Laidlaw R. Attila: The Scourge of God. – Bruklin: Birlinn, Limited, 2007. – 320 p. ; 63. Maenchen-Helfen O.J. Huns and Hsiung-Nu // *Byzantion*. American Series III, 1945. – Vol. XVII. – P. 222-243; 64. Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns: Studies in Their History and Culture. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1973. – 639 p.; 65. Man J. Attila The Hun. – L.: Transworld, 2005. – 389 p. ; 66. Mounter P. Attila the Hen. – Chicago: Jolly Good Egg Productions, 2008. – 84 p.; 67. Napier W. Attila. – L.: Orion, 2006. – 480 p.; 68. Nickel H. About the Sword of the Huns and the “Urepos” of the Steppes // *Metropolitan Museum Journal*, 1937. – Vol. 7. – P. 70-88; 69. Nicolle D. Attila the Hun. – Oxf.: Osprey, 2000. – 64 p.; 70. Oliver M.T. Attila The Hun. – Lucent Books, 2005 – 112 p.; 71. Perowne S.A. The end of the Roman world. – L.: Rott, 1966. – 448 p.; 72. Price S.S., Price S. Attila the Hun: Leader of the Barbarian Hordes. – L.: Scholastic Library Pub, 2009. – 128 p.; 73. Reynolds R.L., Lopez R.S. Odoacer: German or Hun? // *The American Historical Review*, 1946. – № 52. – P. 36-53; 74. Rice E. The Life and Times of Attila the Hun. – L.: Mitchell Lane Pub Incorporated, 2009. – 48 p.; 75. Segura A., Ortiz J. Attila. – N.Y.: Heavy Metal Magazine, 2001. – 68 p.; 76. Thompson E.-A. A chronological note St. Germanus of Auxere // *Analecta Bollandiana*, 1957. – Vol. L XXV. – P. 133-142; 77. Thompson E.-A. A History of Attila and the Huns. – Oxf.: Univ. Press, 1948. – 363 p.; 78. Thompson E.-A. The early Germans. – Oxf.: Univ. Press, 1965. – 358 p.; 79. Thompson E.-A. The Goths in Spain. – Oxf.: Univ. Press, 1969. – 291 p.; 80. Thompson E.-A. The Visigots in the Time of Ulfila. – Oxf.: Univ. Press, 1966. – 324 p.; 81. Várdy S.B. Attila. – Dublin: Chelsea House Publishers, 1991. – 111 p.